

Deczki Sarolta:

Az egyes szám első személyű történelem

A kortárs memoárirodalomról

Aki manapság figyelemmel követi a kortárs irodalom alakulását, felfigyelhetett arra, hogy egyre több memoár, önéletrajz, napló, életút-interjú jelent meg az utóbbi időkben. Elég, ha csak arra gondolunk, hogy 2015-ben újraindult a *Tények és tanúk* sorozat a Magvető Kiadónál, melynek darabjait általában is érdeklődés kíséri, néhány kötet pedig valóságos szenzációt keltett megjelenése idején, mint például Réz Pál *Bokáig pezsgőben* címmel kiadott beszélgetése Parti-Nagy Lajossal, Király István *Naplója*, Heltai Jenő *Négy fal között* címmel kiadott naplója Budapest ostromának idejéből, Molnár Gál Péter *Coming out* címmel kiadott memoárja, a Rajk Lászlóval készült interjú, *A tér tágassága*, és sorolhatnánk. A sorozaton kívül is jelentek meg azonban sikeres memoárok: Bereményi Géza *Magyar Copperfieldjének* is nagy visszhangja lett, Nadas Péter monumentális műve, a *Világló részletek* pedig világsiker.

Napjainkban az önéletrajzi műfajok virágzásáról beszélhetünk, és ennek kedveznek is a jelenkor irodalmi és társadalmi jelenségei, de nem csupán a szépirodalomban, hanem a tömegkultúrában is megfigyelhető az önéletrajz-kultúra dominanciája. Ha arra a kérdésre szeretnénk választ kapni, hogy miért érdekes számunkra a huszonegyedik század elején a memoár műfaja, akkor három, egymással lazán összefüggő okot is megjelölhetünk. Az első filozófiai-esztétikai, a második a kortárs önéletrajz-kultúrával van kapcsolatban, a harmadik pedig irodalomtörténeti-társadalmi.

1. Egy önéletrajz, életrajz vagy memoár *filozófiai-esztétikai* vonzereje általában, korokon átívelően abban rejlik, hogy általa egy egyedi, szinguláris, a történelembe belevetetett individuumot, vagy ahogyan Dilthey mondja: életegységet értünk és ismerünk meg. Általa pedig saját magunkat, hiszen minden megértés önmegértés is egyben, a nevezetes mondás szerint „élet ragad meg itt életet”.¹ A biográfiák pedig azért is különösen alkalmasak arra, hogy a háttérükben levő nagyobb összefüggésekhez hozzáférést, kulcsot nyújtsanak, mert „az, ami az emberi létezésben egyedi, mélyebb benyomást tesz annál a hatalomnál fogva, mellyel az individuum más

¹ DILTHEY 1974b. 519. p.

individuumok szemléletét és szeretetét magához ragadja, mint bármilyen más objektum vagy bármilyen generalizáció.”² Az egyesnek tehát elsőbbsége van az általánossal szemben, ugyanakkor az individuum saját, egyszeri és megismételhetetlen egyedisége „olyan összefüggések kereszteződési pontja, melyek átmennek az individuumokon, fennállnak bennük, de túlnyúlnak életükön...”³ Az individuum egyszerre testesíti meg az általánost és az egyedit: önmagát és önmagán túl a történelemben álló embert.

S mivel a memoárok szerzői hagyományosan és jellemzően kivételes egyéniségek, valamilyen nagyszabású életművel bírnak, vagy fontos történelmi események tanúi, ezért az ő életükön keresztül egyrészt rálátást kapunk arra a korra, amelyben élnek, másrészt pedig valamilyen bölcsességet, akár filozófiaiak is nevezhető belátást is közvetítenek. Az „ismerd meg önmagad” imperatívuszát mutatják fel, és a személyes élet elbeszélésén keresztül az emberi élet, az emberi sors nagy kérdéseit vetik fel. Ahogyan Vajda Mihály is írja *Sárkányfogvetemény* című könyvében: „... a bölcsesség szeretőn művelése nem a világ megismerése, nem is az ember mint olyan megismerése, hanem annak az egyetlen egy valakinek-valaminek a megismerésére törekszik, aki-ami én magam vagyok. Önismeret, szembenézés önmagunkkal.”⁴ Annyiban azonban talán érdemes vitatkozni vele, hogy a világ megismerése és az önismeret inkább egymást támogatják, erősítik, ahogyan ez a memoárokból rendre kiderül – többek között Vajda beszélgetős könyvéből is.

2. Ahogyan fentebb is írtuk, a *kortárs tömegkultúra* is jelentősen hozzájárul az önéletrajzi műfajok virágzásához, legyen szó sztárok, politikusok életét elmesélő művekről, blogbejegyzésekről, talk-showkról, vagy az öndokumentáció és önreprezentáció különböző módjairól az interneten vagy akár a képzőművészetben.⁵ Ahogyan Gács Anna írja nemrégiben megjelent könyvében: „történetek olyan özönében élünk, amire korábban nem volt példa, és e történetek nagy hányada önéletrajzi jellegű, még ha nem is feltétlenül önéletrajz a szó hagyományos, irodalmi műfajként definiált értelmében.”⁶ Ennek előzményeképpen már korábban is tapintható volt a közönség körében az autobiografikus történetek iránti érdeklődés növekedése, melynek eredménye a „memoárboom” volt a kilencvenes évek Amerikájában. Az internet

² DILTHEY 1974a. 120. p.

³ DILTHEY 1974b. 517. p.

⁴ VAJDA 2011. 11. p.

⁵ Vö. GÁCS 2020.

⁶ GÁCS 2020. 23. p.

elterjedése pedig egy olyan demokratizálódási folyamatnak kedvezett, mely lehetővé tette a magántermészetű történetek eljutását a nyilvánossághoz,⁷ továbbá azt, hogy olyan történetek is a nyilvánosság elé kerüljenek, amelyek addig kiszorultak onnan.

Emancipációs és szubverzív ereje is van tehát azáltal, hogy a nyilvánosságból kiszoruló, marginalizált vagy elnyomott közösségek tapasztalatainak is hangot ad, melyek megkérdőjeleznek addig univerzálisnak tartott normákat. Ez azonban természetesen nem csak a tömegkultúrára, hanem a hagyományos memoáriradalomra is jellemző lehet. Gács Anna azt írja, hogy az önéletrajz-kultúra robbanásszerű sikerében az is szerepet játszott, hogy a saját, személyes tapasztalat hitelesítette őket, az, hogy ezek a szerzők egyes szám első személyű perspektívában mesélnek el személyes, igaz történeteket. Külön tanulmányban elemzi Péterfy-Novák Éva könyvét, az *Egyasszonyt*, amely egy szülészeti, majd családon belüli erőszakon átesett nő traumáit, megpróbáltatásait beszéli el, s azt, hogy a nő azután hogyan próbálta a lehető legjobb életet biztosítani sérülten született kislányának. Ezeknek a témáknak már a felvetése, nyilvánosság elé vitele is politikai gesztus, mely társadalmi tabukat, közmegegyezéseket sért, holott olyan tapasztalatokról van szó, melyeket nők sokasága kénytelen átélni. Ezért e tapasztalatok leírásai a hivatalosságok által jóváhagyott történetek alternatívájává, konkurenciájává válhatnak, vagyis kritikai, emancipatorikus szerepük is lehet. Ennek a szerepnek márpedig nagy jelentősége van abban is, hogy a kortárs irodalomban is ilyen népszerűek az önéletrajzi műfajok.

3. Az *irodalomkritika újrealizmusnak, új érzékenységnek, emancipatorikus irodalomnak, poszt-posztmodern irodalomnak* nevezi azt az irodalmi irányt, mely Amerikában, Olaszországban, Oroszországban már a kilencvenes években,⁸ Magyarországon azonban csak a kétezres évek második felében, de inkább a kétezertizedes évek elején jelent meg a posztmodern irodalom kifulladására és bizonyos társadalmi-politikai jelenségekre reagálva. Mintha a kortárs irodalomra is érvényes lenne az, amit Balassa Péter a hetvenes évek prózájáról mondott: „Eredetét tekintve a történelmi amnézia volt az újkori magyar próza egyik bábája. [...] Paradox szükségszerűség a memoáriradalom korunkbeli fölfutása is, ami szerintem éppenséggel az emlékezetkihagyással és a totális identitászavarral mint önismeret-képtelenséggel függhet össze...”⁹ A kortárs irodalomnak lehetséges egy olyan megközelítési iránya is, mely a felejtés-emlékezés dinamikáját tartja szem

⁷ GÁCS 2020. 32. p.

⁸ Ld. a Helikon folyóirat poszt-posztmodern számát.

⁹ BALASSA 1980. 60. p.

előtt. Ez az irány nem független a fentebb vázolt szituációtól, hiszen ezúttal is arról van szó, hogy bizonyos közösségek, tapasztalatok kiszorulnak a nyilvánosságból, legyenek ezek akár ma is létező társadalmi anomáliák vagy olyan történetek, amelyekről nem vesznek tudomást a hivatalos emlékezetpolitika rítusai.

Az egyik nagyon fontos irány manapság az úgynevezett szegénységirodalom, melynek megítélése meglehetősen ellentmondásos. A kritikusok egy része trendről beszél, valóságos divathullámról, mely változó esztétikai minőségű szövegeket eredményez. Ugyanakkor fontos feladatot tölt be nem csupán a kortárs irodalomban, de talán a társadalom számára is. Érdemes idézni Szilasi Lászlót, aki egy vele készített interjúban azt mondta a szegedi hajléktalanokról írt regényéről, hogy az ezen való munkát úgy élte meg, „mint a felejtés ellen történő munkát. Teljesen egyetértek György Péterrel abban, hogy mindig rettenetes traumáink keletkeztek abból, amikor megpróbáltuk magunkat felejtésre ítélni. Úgy látom, hogy nemcsak elmúlt dolgokat, hanem olyanokat is megpróbálunk elfelejteni, amelyek most történnek, például a hajléktalanokat. Szerintem az ember fontos munkát végez a közösségének, amikor megpróbál egy-két ilyen dolgot föltárni, visszaemlíteni a felejtésből, nem ritkán a szándékos elfelejtésből, mesterséges megfélemezésből [kiemelések tőlem – D. S.]”¹⁰ Fontos kitétel, hogy ez a felejtés nem a véletlen műve, hanem sokszor tudatos, sőt, motivált, politikai szándék eredménye. A szegényekről, szegénységről való megfélemezés a társadalom dezintegrációjára, sőt, diszfunkcionalitására utal.

Mindezzel párhuzamosan jelentek meg az elmúlt években sorra azok a regények, melyek a múlt egy-egy darabját próbálták meg feltárni, számot vetni, szembe nézni vele. Nagy visszhangot keltett Závada Pál *Egy piaci nap* című regénye (2016), amely a kunmadarasi pogrom történetét meséli el, valamint a *Természetes fény* (2014), amely a második világháború idején játszódik Tótkomlóson valamint a fronton, és nyíltan beszél arról, hogyan viselkedtek az „ellenséges” civil lakossággal a magyar katonák Ukrajnában. Szintén felkavarta az irodalmi közvéleményt Zoltán Gábor *Orgia* című regénye (2016), amely a nyilasok Városmajor utcai kegyetlenkedéseit meséli el sok év kutatására támaszkodva. Tompa Andrea regényei Kolozsvár huszadik századi történetébe nyújtanak betekintést, és szintén kutatásokra, dokumentumokra támaszkodva írják le az akkori és ottani élet egy-egy szeletét. Vida Gábor az *Egy dadogás története* (2017) című könyvében saját életútját az erdélyi közegbe ágyazva meséli el, rámutatva annak visszásságaira, hazugságaira,

¹⁰ HERCSEL 2014.

önccsalásaira. S itt is sorolhatnánk még a címeket, szerzőket, hiszen a kortárs irodalom egyik legfontosabb jelenségéről van szó, nevezetesen arról, hogy az irodalom olyan történeteket mesél el, tár fel, melyek kiszorultak a hivatalos emlékezetből, a hivatalos emlékezetpolitika vagy nem vesz róluk tudomást, vagy egyenesen tagadja őket, megpróbálja őket a feledésbe száműzni.

Ennek a felejtés elleni munkának az egyik jellemző módszere az, hogy az írók jelentős kutatómunkát végeznek, dokumentumokat dolgoznak fel, és építenek be a szövegekbe, melyek egyrészt hitelesítik a történetet, másrészt bonyolult játék jön létre a faktum és a fikció között, a fikció telítődik a valósággal.¹¹ Esterházy Péter *Javított kiadása* vagy Forgách András *Élő kötet nem marad* című könyve levéltári dokumentumokra támaszkodik, az *Orgia* esetében tudjuk, hogy Zoltán Gábor több évig kutatta a Városmajorban történeteket, és hasonló módszerrel dolgozik Závada is, akinek legújabb könyve, a *Wanderer* például a budaörsi svábok történetét meséli el számos dokumentumra támaszkodva, és gazdag fényképanyaggal illusztrálva.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy ez a felejtés elleni munka, az emlékezet ébren tartása a kortárs irodalom egyik eminens feladata. Méghozzá azért, mert az emlékezet alapvető szerepet játszik identitásunk kialakításában, személyes és nemzeti önismeretünkben, annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy mi az ember, vagy ki az ember – ahogyan Heller Ágnes *Az önéletrajzi emlékezés filozófiája* című könyvében olvashatjuk. Ezért „bár a múltra emlékezünk, amíg élünk, de a jövő számára emlékezünk. Történeteink nem elhasznált ruhadarabok, mivel mindig újra hasznosíthatjuk őket.”¹² És ezen történetek segítségével tudjuk felmutatni, hogy mik vagyunk, kik vagyunk. Az emlékezetnek és az emlékezés fenntartásának, folyamatosságának és rítusainak tehát filozófiai, esztétikai, politikai és társadalmi okai és tétjei vannak – ezért is fogadja akkora érdeklődés a kortárs memoárirrodalom egy-egy frissen megjelent kötetét.

Akik manapság Magyarországon memoárt írnak, azok fiatalok jellemzően a Rákosi-korra vagy akár az azt megelőző időkre esett, vagyis több diktatúrát, rendszerváltást, társadalmi-politikai felfordulást éltek meg. Olyan idők tanúi, melyek következményeivel a mai napig együtt élünk: azokkal a fel nem dolgozott traumákkal, melyek meghatározzák a jövőre vonatkozó döntéseket is. A memoárok, önéletrajzok, önéletrajzi interjúk alanyainak tapasztalatai első kézből származnak, megélték azokat az időket, melyekről akár egymásnak is ellentmondó narratívák vannak forgalomban, vagyis a szemtanú pozíciójából beszélnek. Történetüket az egyes szám első

¹¹ Ld. RADICS 2019.

¹² HELLER 2015. 84. p.

személyű tapasztalat, a megélés hitelesíti, és az, hogy olyan történetet mesélnek el, amely mások számára is átélhető, hiszen közös múltunk egy darabjáról van szó.

Az utóbbi idők egyik legnépszerűbb memoárja Bereményi Géza könyve lett, a *Magyar Copperfield*, amely elnyerte a Libri irodalmi díjat is 2021-ben. A siker okaként Szolláth Dávid a magyar emlékezetpolitika elégtelenségét jelöli meg: „A magyar prózának a memoáriródalom az egyik nagy erőssége. Kassáktól Vas Istvánon keresztül Nádasig, Déryig olyan 10 pontosok vannak a mezőnyben, hogy csuhaj. Valószínűleg azért van ez így, mert nagyon gyakran voltak rettenetes emlékezetpolitikák Magyarországon, és a hivatalos történelemkánonokkal szemben a civil írók megcsinálták a maguk ellenemlékezetét, és ezeknek nagy presztízszük lett. Ez tökéletesen áll a Bereményi-filmekre és a memoárjára is.”¹³ Hasonló a benyomása Weiss Jánosnak is: „Ha jól értem, Bereményi azt akarja mondani, hogy ezzel a könyvvel egyfajta múltfeldolgozásnak állt neki; beszélni azokról a kérdésekről is, amelyekről a felnőttek nem tudtak beszélni, hallgattak, hallgatni szerettek volna.”¹⁴

Több kritikus is kiemelte, hogy az egyéni autonómia lehetőségei, annak kiküzdése áll az önéletírás középpontjában.¹⁵ „Bereményi életregénye tudatosan építkező, feszült és drámai fejlődésregény – amely végső soron a személyes autonómia kiküzdéséről, pontosabban szólva annak felemás lehetőségéről vagy tulajdonképpeni lehetetlenségéről szól.”¹⁶ A főszereplőt ugyanis többen próbálták a saját képükre formálni, „idomítani”, elvárták tőle, hogy megfeleljen az elvárásaiknak. A nagyszülők, az iskola, de legerőszakosabban a mostohaapa próbálta rákényszeríteni az akaratát, míg a pápai gimnáziumban végre meg tudott szabadulni ezektől a kötöttségektől. Nem egyedi sorsképlet ez, hiszen generációk ismerhetnek rá saját autonómia-küzdelmekre egy eleve elnyomó rendszerben, melynek struktúrái a családi mikrokörnyezetben is reprodukálódnak. A sérelmek, a veszteségek, a traumák deformálják a személyiséget, márpedig Géza életének első tizenhét éve nagy kollektív veszteségek, traumák időszaka: a Rákosi-rendszer, majd '56, majd a Kádár-rendszerben a megtorlások és a diktatúra berendezkedésének időszaka. Az autonómiáért nemcsak a közvetlen családtagokkal kell megküzdeni, hanem a „rendszerrel” is: ellenállni a személyiséget torzító hatásoknak, a *ressentiment*-nak.

¹³ SZOLLÁTH Dávid 2013. 18. p.

¹⁴ WEISS 2020. 692. p.

¹⁵ Vö. WEISS 2020.; BÁRÁNY 2020. 21. p.

¹⁶ BÁRÁNY 2020. 21. p.

A mű alcíme: *Életregény*, melyről Móricz Zsigmond *Életem regénye* című könyve juthat az eszünkbe, de Bereményi esetében hiányzik a birtokrag, amely egyértelművé tenné, hogy kinek az életéről van szó. Ennek hiánya azt jelzi, hogy az egyéni életút története az általánosság szintjére emelkedik, és általában az élet regényévé válik. Nem hübrisz ez, inkább alázat és bátorság, hiszen nem egy „felnagyított én” meséli ezt a történetet, hanem egy olyan, a történelembe vetett ember, aki meg szeretné érteni magát és a világot, és nem fél attól, hogy feltárja mások előtt életének mozzanatait. Az általánosság és az egyediség dialektikája a regény poétikájában is tetten érhető: a narrátor egyes szám első személyben mesél, de valamennyire eltartja magától a történetet, a kívülálló szemével figyel, és hangsúlyos a szöveg művészi megalkotottsága.

Ennek a történetnek egyes részei, szereplői ismerősek már a Bereményi-univerzumból. A Teleki téri piac és a nagyszülők az *Eldorádó* című fimből, Rajnák, Fáskerti elvtárs és a többiek pedig a Cseh Tamás-dalokból, melyek mind a közös kulturális emlékezet, sőt, a közös kulturális identitás részei, hiszen nemzedékek nőttek fel rajtuk. Vagyis azzal az egyedülálló konstellációval van dolgunk, hogy egy ember élettörténete, annak főbb figurái, helyszínei, kalandjai közösségi élmények, generációk identitás-képletének alkotóelemei. A Bereményi-univerzum, az általa teremtett mitológia hatással van arra, hogyan gondolkodunk ma a huszadik század második felének évtizedeiről, illetve hogyan emlékezünk rájuk. Ahogyan Bárány Tibor írja, a szerző „valódi önismereti munkát végez”,¹⁷ viszont ezt a munkát az olvasó sem spórolhatja meg. A *Magyar Copperfield* lapjain feltáruló világ a közös életvilágunk, a múlt a közös múltunk. A nagyszülők, szülők, tanárok, hivatalok reflexei, zsarnokoskodó hajlamai generációk közös tapasztalatát alkotják, mint ahogyan az autonómiáért folytatott küzdelem is.

De az önismereti munkába nemcsak a múlt feltárása, hanem a Bereményi-univerzummal való számvetés is beletartozik, melynek kulturális mintái preformálják a tapasztalás és az emlékezés módját is. Vagyis többlépcsős folyamatról van szó, melynek során valóban „élet ragad meg itt életet”, olyan életet, mely összefüggések kereszteződési pontjában állva saját magát egyszerre egyediként és általánosként is felmutatja. A Bereményi-*œuvre* ugyanakkor abban a sajátos helyzetben van a magyar kultúrában, hogy egyszerre tartozik a tömegkultúrához és a magasnak nevezett kultúrához is, mindkettő felé nyitott. Emancipatorikus és szubverzív potenciálja is van, hiszen a Teleki téri piac és a környék lakói a társadalom peremére szorultak,

¹⁷ BÁRÁNY 2020. 21. p.

Géza mégis ebben, az anyja által lenézett környezetben érzi jól és otthonosan magát. Ezeket az embereket, ezt az atmoszférát, ezt a mára már lesüllyedt világot őrzi meg az emlékezetben, vagyis az önismereti munka egyben a felejtés elleni munka is – ahogyan ez a kortárs memoáriróadalom egészére is jellemző.

Bereményi könyvének sikerével kevés memoár, életút-interjú, napló vetekedhet, noha – ahogyan a dolgozat elején jeleztük – ezek meglehetősen népszerűek manapság, a magasnak nevezett kultúrában éppúgy, mint a tömegkultúrában. Egyrészt azért, amiért az efféle műfajok általában is viszonylag nagy érdeklődésre tarthatnak számot: „élet ragad itt meg életet”, s a memoárokban megjelenő ön- és világismeret olyan tudást közvetít az olvasónak, mely őt is szembenézésre készítheti saját magával. Továbbá emancipatorikus és szubverzív erejük is lehet, amennyiben olyan tapasztalatokról adnak számot, melyek kiszorulnak a nyilvánosságból, s ezzel összefügg, hogy a kortárs magyar irodalom egyik legfontosabb „feladata” éppen a felejtés elleni munka. Márpedig a felejtés ellen írni egyben emancipatorikus gesztus is, hiszen olyan társadalmi csoportok, olyan egyéni-közösségi jelen- és múltbeli tapasztalatok kapnak hangot egy-egy műben, melyek kiszorulnak a hivatalos emlékezetből, vagy túl egyoldalúan jelennek meg. Erre jó példa lehet Nadas Péter *Világló részletek* című memoárjában a szülők bemutatása, akik egyszerre önfeláldozó ellenállók, hithű kommunisták, világot jobbítani akaró fantaszták és a Rákosi-féle nómenklatúra kiemelt pozícióban levő emberei. A memoáríró nem feloldani akarja az ellentmondásokat, hanem felmutatni őket. A felmutatás gesztusával pedig opponálja azokat a szólamokat, melyek a múlt, közös történeteink leegyszerűsítésében érdekeltek.

Talán éppen ebben rejlik a memoárok sikerének titka, és egyben hasznuk is (abban az értelemben, ahogyan Nietzsche a történelem hasznáról és káráról beszél): egy komplex személyiség életútjáról, vívódásairól, tévedéseiről tudósítanak olyan történelmi időszakokban, melyekben nehéz volt jó döntéseket hozni. Az egyedi, szinguláris, történelembe vetett individuumot a maga komplexitásában mutatják be – s ezzel hozzájárulnak ön- és világismeretünkhöz.

Hivatkozott irodalom

BALASSA Péter: Észjárás és forma. *Mozgó Világ*, 6. (1980), 5. sz. 50–60. p.

BÁRÁNY Tibor: Hát akkor itt fogunk élni. *Élet és Irodalom*, 64. (2020), 12. sz. 21. p.
<https://www.es.hu/cikk/2020-03-20/barany-tibor/hat-akkor-itt-fogunk-elni.html>

Wilhelm DILTHEY: Bevezetés a szellemtudományokba. Ford. ERDÉLYI Ágnes. In: Wilhelm DILTHEY: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Szerk. ERDÉLYI Ágnes. Budapest, 1974a. 57 – 249. p. Gondolat.

Wilhelm DILTHEY: A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Ford. ERDÉLYI Ágnes. In: Wilhelm DILTHEY: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Szerk. ERDÉLYI Ágnes. Budapest, 1974b. 495 – 435. p. Gondolat.

GÁCS Anna: *A vágy, hogy meghatódjunk*. Budapest, 2020. Magvető Kiadó.

Helikon folyóirat poszt-posztmodern száma, 64. (2018), 3. sz.

HELLER Ágnes: *Az önéletrajzi emlékezés filozófiája*. Budapest, 2015. Múlt és Jövő Kiadó.

HERCSEL Adél: „Mindenki gyűlöli mindenkit, aki veszélyes a tb-jére” – interjú Szilasi Lászlóval.
[http://hvg.hu/kultura/20140305 Mindenki gyulol mindenkit aki veszelyes](http://hvg.hu/kultura/20140305_Mindenki_gyulol_mindenkit_aki_veszelyes) 2014.

RADICS Viktória: Dokumentumok írókézen. *Helikon*, 69. (2019), 3. sz. 374–391. p.

SZOLLÁTH Dávid hozzászólása az ÉS kvartettben. *Élet és Irodalom*, 64. (2020), 23. sz. 18–19. p.
<https://www.es.hu/cikk/2020-06-05//es-kvartett-beremenyi-geza-magyar-copperfield-cimu-regenyrol.html>

VAJDA Mihály: *Sárkányfogvetemény*. Pozsony, 2011. Kalligram.

WEISS János: Micsoda élet. *Jelenkor*, 63. (2020), 6. sz. 686–692. p.